

УДК 159.9.07.922

Психологія діяльності в особливих умовах

Н. Є. Афанасьєва

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах
Національний університет цивільного захисту України, м. Харків

С. С. Маклакова

магістрант кафедри психології діяльності в особливих умовах,
Національний університет цивільного захисту України, м. Харків

ПРОФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ РЯТУВАЛЬНИКІВ УКРАЇНИ

У статті розглянуто проблему професійної ідентичності рятувальників, які знаходяться на різних етапах професійного розвитку. Результати дослідження показали, що професійна ідентичність формується на достатньо пізніх етапах професіогенезу, коли відбувається усвідомлення напрямку кар'єрного просування; система уявлень про себе, як професіонала стає відносно стійкою; сформованою є сукупність особистісно значущих цілей, цінностей і переконань, які забезпечують почуття спрямованості та осмисленості життя.

Ключові слова: професійна ідентичність, професійна самосвідомість, професіогенез, рятувальники.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Необхідність вирішення проблем ефективної професіоналізації та адаптації людини до умов професійної діяльності у сучасній психології робить проблему професійної ідентичності особистості актуальною. Професійна ідентичність є важливою якістю, яка з'являється в процесі особистісного та професійного становлення і здійснює вагомий вплив на різноманітні аспекти життєдіяльності людини. Професійна

ідентичність проявляється у самосвідомості особистості, в якій у процесі взаємодії конструюється індивідуальне емоційно забарвлене знання власної належності до окремої соціальної групи. Відповідно до цього знання, формується певна система цінностей та форм поведінки.

Специфіка діяльності в особливих та екстремальних умовах не тільки відображається в свідомості людини, але й може викликати її зміни, які визначають спрямованість і характер розвитку професійної ідентичності та динамічного стереотипу особистості.

Структурними складовими професійної ідентичності рятувальників є: особистісний, когнітивний і соціальний компоненти. Особистісний компонент передбачає усвідомлення себе як фахівця, який здатний виконувати певні професійні функції, когнітивний – забезпечує адекватне уявлення про професійний простір, а соціальний компонент є уявленням про себе як про члена певного професійного співтовариства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідність введення поняття професійної ідентичності викликана тим, що професійне становлення особистості є провідною формою отримання ідентичності. За даними досліджень Д. Н. Завалишиної, Є. О. Клімова, Т. В. Кудрявцева і В. Ю. Шегурової, М. Марусинець та ін., професійна ідентичність остаточно формується на порівняно пізніх етапах професіоналізації [3; 5; 6; 7]. Становлення професійної ідентичності є тривалим поетапним процесом, який бере початок в період професійного навчання.

На думку Т. О. Бородулькіної, основою для періодизації процесу становлення професійної ідентичності виступають кризи, пов'язані з професійною діяльністю і ціннісно-смісловою сферою, що зачіпають утворення особистості професіонала. Будь-яка професійна криза – це криза ідентичності особистості, у якій об'єктивна необхідність в професійній переорієнтації вступає в конфлікт з суб'єктивною потребою в збереженні колишньої ідентичності [2]. Професійна ідентичність виступає регулятором, який виконує стабілізуючу та перетворюючу функції. Основна стабілізуюча функція професійної

ідентичності – забезпечення необхідного ступеня професійного центризму і стійкої професійно-ментальної позиції. Перетворююча функція професійної ідентичності залежить від:

1) діапазону зміни професійно-важливих якостей і ступеня ідентифікації себе з професією – можливості адаптації за допомогою «широкої ідентичності»;

2) дистанціювання образу своєї професії від інших. Професійна самоізоляція ускладнює адаптацію в умовах, що змінилися і при переході в інший професійний простір;

3) системності чи гнучкості структури ідентичності. Все це забезпечує можливість перетворення і саморозвитку професіонала [2].

У даній роботі професійна ідентичність розглядається як динамічне психологічне утворення, результат поступової професійної ідентифікації та самоідентифікації, основу якого складають:

1) професійний вибір;

2) психологічна готовність до професійної діяльності;

3) усвідомлена приналежність до певної професії та професійної спільноти;

4) професійна фахова підготовка. Професійна ідентичність особистості формується та розвивається в ході професійного та особистісного самовизначення, професійного становлення під впливом різноманітних умов і чинників та має рівні розвитку.

Згідно з думкою М. Марусинець, почуття досягнення професійної ідентичності поступово руйнується в міру того, як мета, цінності і переконання втрачають свою життєздатність і вже не відповідають вимогам життя, що змінилося [7]. Якщо при цьому розпочинається процес подолання кризи, то ідентичність переструктурується відповідно до нових вимог соціуму. Якщо ж, в зв'язку з певними обставинами, переструктурування не відбулось й індивід не бажає помічати (чи не в змозі помітити) зміни, які вже відбулися – виникає криза ідентичності. До структури ідентичності, поряд з природними задатками, базовими потребами, ефективними професійними навичками, успішними сублимаціями, постійними професійними ролями, входять і «значущі

ідентифікації». Вони й відіграють визначну роль в тому, з якими саме моральними цінностями і нормами поведінки ототожнює себе індивід. Ці ідентифікації безпосередньо впливають на професійний рівень людини в професії.

Дослідники даної проблеми підкреслюють, що формування професійної ідентичності – дуже складний процес, який не завжди усвідомлюється людиною. Наприклад, Є. О. Клімов відзначає, що формування ідентичності у сучасного професіонала часто носить слабо усвідомлений характер, оскільки багато трудових операцій уніфіковані в результаті застосування подібних технічних засобів діяльності в різних професіях [5]. Це уповільнює формування цілісного уявлення людини про свою роль у професійному процесі, без якого неможливе розуміння свого місця в професійному середовищі та досягнення рівня професійної майстерності. Професійна ідентичність формується цілісними еталонами типових професійних подій та індивідуалізованих концептуальних схем професійної поведінки. Більш глибоке засвоєння професійних норм і стереотипів диференціює і впорядковує образ «ідеального професіонала», який доповнюється образом «себе як професіонала», все більше уточнюється в ході професійного самопізнання – від стереотипів поведінки в непередбачуваних ситуаціях, самореалізації та розвитку особистості в середовищі. В іншому випадку людина ризикує залишитися на рівні виконання вузького набору функцій, будучи нездатною, їх трансформувати з урахуванням обставин, що змінилися.

Таким чином, професійна ідентичність – сфера самосвідомості особистості, в якій прижиттєво в ході взаємодії конструюється індивідуальне емоційно забарвлене знання власної приналежності до окремих соціальних спільнот, на основі чого в індивіда формується певна система цінностей і форм поведінки. Виходячи з цього, можна припустити, що етапу оптації і професійної освіти в процесі професіоналізації відповідатиме ситуативна професійна ідентичність або перший етап ідентифікації. На цьому етапі індивід формально приписує себе до групи професіоналів, відбувається навчання і наочне засвоєння

професійної сфери, джерелом інформації про ідентичність служить референтна група (професійна), поведінка індивіда найчастіше орієнтується на зовнішні оцінки групи.

З етапом первинної професіоналізації – засвоєння індивідом безпосередньої професійної діяльності – на наш погляд, збігатиметься другий етап групової ідентифікації, результатом якого є надситуаційна професійна ідентичність. Джерелом інформації про ідентичність є безпосередньо члени колективу, включення в який є умовою виникнення ідентичності, результатом – ототожнення зі своєю професійною групою, інтеріоризація норм і моделей поведінки. Етап вторинної професіоналізації – досягнення майстерності – веде за собою інтеріоризацію норм, цінностей групи членства, форм стереотипної поведінки. На основі внутрішнього вибору формується професійна ідентичність. Отже, професійна ідентичність має динамічний характер, і залежно від етапу професіоналізації матиме свій зміст, форму існування і умову виникнення, формування справжньої ідентичності залежатиме від зближення «образу Я» і стереотипу своєї професійної групи.

Мета статті – визначити психологічні особливості професійної ідентичності рятувальників на різних етапах професіогенезу.

Виклад основного матеріалу дослідження. За даними досліджень Н. Б. Іванцової професійна ідентичність особистості формується у віці від 15 до 25 років, коли людина обирає професію, починає готуватися до неї, отримує професійну освіту та певний трудовий досвід. Наступний етап професіогенезу триває від 25 до 40 років, на ньому фахівець удосконалює власну майстерність у межах тих можливостей, які надає діяльність [4]. На основі даної класифікації ми розподілили досліджуваних на дві групи: до 1-ї групи увійшли рятувальники у віці до 25 років, які мають стаж роботи від 1 місяця до 3 років, у кількості 42 осіб; до 2-ї групи увійшли рятувальники у віці від 26 до 40 років, із стажем роботи від 4 до 15 років, у кількості 37 осіб.

У дослідженні використовувалися наступні психодіагностичні методи:

а) «Методика вивчення статусів професійної ідентичності» А. Азбель. Опитувальник складається з 20 пунктів, по кожному з яких можливі чотири варіанти відповідей. За результатами опитування можна виділити чотири так звані статусу професійної ідентичності.

- Невизначена професійна ідентичність: вибір життєвого шляху не зроблений, чіткі уявлення про кар'єру відсутні, але людина навіть і не ставить перед собою таку проблему.

- Нав'язана професійна ідентичність: людина має сформовані уявлення про своє професійне майбутнє, але вони нав'язані ззовні (наприклад, батьками) і не є результатом самостійного вибору.

- Мораторій (криза вибору) професійної ідентичності: людина усвідомлює проблему вибору професійного шляху і знаходиться в процесі її рішення, але найбільш підходящий варіант ще не визначений.

- Сформована професійна ідентичність: професійні плани визначені, що стало результатом осмисленого самостійного рішення.

б) «Методика вивчення професійної ідентичності» (МВПІ) Л. Б. Шнейдера. Вона побудована на принципах прямого і ланцюгового асоціативного тесту. Спочатку досліджуваним пред'являються два слова-стимулу: «професіонал» і «непрофесіонал», на які кожен досліджуваний записує по 10 асоціативних реакцій. Потім вже на ці 10 слів-стимулів знову пропонується записати 10 будь-яких слів, що прийшли в голову. Всі асоціативні реакції (первинні і вторинні) досліджуваних зводяться воедино. Потім по кожному початковому слову стимулу «професіонал» і «непрофесіонал» проводиться наступна обробка: групи слів, що утворюють «гніздо асоціацій», замінюються одним словом, слова, що зустрічаються по обох стимулам, виключаються, явні (відверті) асоціації вилучаються, випадкові асоціації також віддаляються із загального набору. В результаті залишаються ключові асоціації зі словами-стимулами. Спочатку підраховується число збігів по ключу з самоописом себе в категоріях професійного, а потім – число самоописів себе в категорії непрофесійного. Далі кількість слів-реакцій опису себе як професіонала

потрібно розділити на кількість слів-реакцій опису себе як непрофесіонала. Опитувальник складається з 76 слів-асоціацій. За допомогою методики можна виявити на якому етапі розвитку професійної ідентичності знаходиться досліджуваний: передчасна ідентичність, дифузна ідентичність, мораторій, досягнута позитивна ідентичність, псевдопозитивна ідентичність.

Результати дослідження особливостей професійної ідентичності рятувальників, які знаходяться на різних етапах професійного розвитку, відображені у таблицях 1, 2.

Таблиця 1

Показники статусів професійної ідентичності рятувальників (у балах)

Шкали	1 група	2 група	t	p
Невизначена професійна ідентичність	7,2±2,5	3,6±1,4	1,5	-
Нав'язана професійна ідентичність	9,3±3,2	8,5±2,9	0,3	-
Мораторій	14,1±4,8	9,0±3,1	2,1	0,05
Сформована професійна ідентичність	5,0±1,9	10,4±3,1	2,3	0,05

Після математичної та статистичної обробки результатів за допомогою t-критерію Стьюдента були отримані значущі відмінності між показниками досліджуваних груп рятувальників за шкалами: «Мораторій» – $p \leq 0,05$ та «Сформована професійна ідентичність» – $p \leq 0,05$. Показники за шкалою «Мораторій» значущо вищі у досліджуваних 1-ї групи. Це вказує на те, що рятувальники з малим стажем роботи продовжують аналізувати альтернативні варіанти власного подальшого професійного розвитку, але прагнуть визначитися як можна швидше, прийняти свідоме рішення про своє професійне майбутнє. Їх професійна ідентичність перебуває у кризі, у подальшому можливе або формування стійкої професійної ідентичності, або її глобальне порушення, наслідком якого стане пошук іншого професійного шляху. У досліджуваних 2-ї групи спостерігається суттєво інша картина. Вони мають значущо вищі показники за шкалою «Сформована професійна ідентичність», що вказує на усвідомлений вибір подальшого професійного розвитку, який

вони вважають правильним. Криза професійної ідентичності для них у минулому, її наслідки конструктивно перероблені, сформована стійка система уявлень про себе, як професіонала, професійні цінності та переконання.

Таблиця 2

Показники рівня сформованості компонентів професійної ідентичності рятувальників (у %)

Шкали	1 група	2 група	φ	p
Передчасна ідентичність	10,4	4,2	0,51	-
Дифузна ідентичність	31,5	16,8	1,21	-
Мораторій	12,6	22,5	0,81	-
Досягнута позитивна ідентичність	10,7	37,2	2,17	0,01
Псевдопозитивна ідентичність	34,8	19,3	1,27	-

За рівнями сформованості компонентів професійної ідентичності рятувальників також отримані значущі відмінності, а саме показників за шкалою «Досягнута позитивна ідентичність» ($p \leq 0,01$ за критерієм Фішера), які значно вищі у досліджуваних 2-ї групи. Це вказує на те, що рятувальники з більшим стажем роботи мають сформовану сукупність особистісно значущих цілей, цінностей і переконань, які забезпечують їм почуття спрямованості та осмисленості життя. Вони мають позитивне самовідношення завдяки високій оцінці власних професійних та особистісних якостей і стабільного зв'язку з соціумом, а також достатньо повної координації механізмів ідентифікації і відокремлення.

Критеріями позитивної (зрілої) досягнутої ідентичності є: уявлення про те, що особистість, характер і діяльність здатні викликати у інших повагу, симпатію, схвалення і розуміння; відчуття цінності власної особистості і одночасно передбачувана цінність свого «Я» для інших; висока самоцінність і енергетика, упевненість в собі при високій внутрішній напруженості; бажання відповідати ідеальним уявленням про себе; підвищена рефлексія, усвідомлення своїх труднощів; визначеність життєвої ситуації; висока товариськість,

що пояснюється завантаженістю життя і стурбованістю повсякденними справами; орієнтація на інших і їх значущість.

У досліджуваних 1-ї групи найбільш сформованими є «Псевдопозитивна ідентичність» та «Дифузна ідентичність». Це означає, що більшість рятувальників цієї групи схильні до заперечення своєї унікальності або, навпроти, її амбітного підкреслення з переходом у стереотипію, а також вказує на порушення механізмів ідентифікації і відокремлення в сторону гіпертрофованості, порушення часової зв'язності життя, ригідність «Я-концепції», хворобливе неприйняття критики на свою адресу, низька рефлексія. В деяких випадках спостерігається гіперідентичність як наслідок тотального поглинання статусом, роллю, роботою, при високо позитивному оцінюванні власних якостей і порушенні довірчих, гнучких зв'язків з соціумом, прагненні досягти мети будь-якими засобами.

Крім того, у частини досліджуваних не має міцних цілей, цінностей і переконань та спроб їх активно сформувати. Критеріями розмитої (дифузійної) ідентичності є: середня ступінь незадоволеності собою і своїми можливостями, сумніви у здатності викликати в інших повагу; сумніви у цінності власної особистості, відстороненість, що межує з байдужістю до власного «Я», втрата інтересу до свого внутрішнього світу; ригідність «Я-концепції» – небажання змінюватися на тлі загального позитивного ставлення до себе; уявлення про те, що власна особистість, характер і діяльність здатні викликати презирство, нерозуміння, осуд; наявність внутрішніх конфліктів особистості, сумнівів, незгод з собою, заниженої самооцінки, що призводить до сумнівів у своїй здатності щось змінити або зробити; самозвинувачення, готовність поставити собі в провину свої промахи і невдачі.

Висновки. Дослідження особливостей професійної ідентичності рятувальників, які знаходяться на різних етапах професійного розвитку виявило, що у рятувальників з малим стажем роботи професійна ідентичність перебуває у кризі, вони продовжують аналізувати альтернативні варіанти власного подальшого професійного розвитку. Вони схильні до заперечення

своєї унікальності або, навпроти, її амбітного підкреслення з переходом у стереотипію, мають порушення часової зв'язності життя, ригідність «Я-концепції», хворобливе неприйняття критики на свою адресу, низьку рефлексію.

Із збільшенням стажу роботи у рятувальників спостерігається суттєво інша картина: вони мають цілком усвідомлений вибір подальшого професійного розвитку, стійку систему уявлень про себе, як професіонала, професійні цінності та переконання, сформовану сукупність особистісно значущих цілей, цінностей і переконань, які забезпечують їм почуття спрямованості та осмисленості життя.

Література:

1. Белан С. В. Сутність та значення творчого мислення у професійній діяльності рятувальника / С. В. Белан, Т. М. Ковалевська, Т. О. Луценко // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2011. – Вип. 9. – С. 29–36.
2. Бородулькіна Т. О. Вплив образу професії на становлення професійної ідентичності особистості / Т. О. Бородулькіна // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України [за ред С. Д. Максименка]. – К., 2007. – Т. IX.4.2. – 420 с.
3. Завалишина Д. Н. Способы идентификации человека с профессией. Психология субъекта профессиональной деятельности / Д. Н. Завалишина. – М. : МГУ, 2001. – С. 104–128.
4. Іванцова Н. Б. Періодизація професійного розвитку особистості / Н. Б. Іванцова // Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць. – 2010. – Т. 8., Вип. 7. – С. 105–114.
5. Климов Е. А. Психология профессионала : избр. психол. труды / Е. А. Климов. – М. : Ин-т практ. психологии ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. – 400 с.
6. Кудрявцев Т. В. Психологический анализ динамики профессионального самоопределения личности / Т. В. Кудрявцев, В. Ю. Шегурова // Вопр. психол. – 1983. – № 2. – С. 51–59.

7. Марусинець М. Прикладні аспекти дослідження професійної ідентичності особистості / М. Марусинець // Соціальна психологія. – 2005. – № 3(11). – С. 90–97.

Афанасьєва Н. Е., Маклакова С. С. Профессиональная идентичность спасателей Украины

В статье рассмотрена проблема профессиональной идентичности спасателей, которые находятся на разных этапах профессионального развития. Результаты исследования показали, что профессиональная идентичность формируется на достаточно поздних этапах профессиогенеза, когда происходит осознание направления карьерного продвижения; система представлений о себе, как профессионале становится относительно устойчивой; сложившейся является совокупность личностно значимых целей, ценностей и убеждений, обеспечивающих чувство направленности и осмысленности жизни.

Ключевые слова: профессиональная идентичность, профессиональное самосознание, профессиогенез, спасатели.

Afanasyeva N., Maklakova S. The professional identity of rescuers in Ukraine

The article deals with the problem of professional identity of rescuers who are at different stages of professional development. The results of the research showed that professional identity is formed at rather late stages of professional genesis, when there is an awareness of the direction of career advancement; the system of ideas about oneself as a professional becomes relatively stable; the established is a set of personally important goals, values and beliefs, providing a sense of direction and meaningfulness of life.

Key words: professional identity, professional self-awareness, professionogenesis, rescuers.

Реферат статті

Н. Є. Афанасьєва

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах
Національний університет цивільного захисту України, м. Харків

С. С. Маклакова

магістрант кафедри психології діяльності в особливих умовах,
Національний університет цивільного захисту України, м. Харків

ПРОФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ РЯТУВАЛЬНИКІВ УКРАЇНИ

Діяльність в екстремальних умовах передбачає високі вимоги до представників ризикованих професій. Такі люди повинні вміти постійно контролювати свій стан, бути готовими до швидкого прийняття рішень, адекватно оцінювати ситуацію, а також бути здатними віддати своє життя в разі крайньої необхідності. Все це потребує наявності високого рівня професійної ідентичності.

Професійна ідентичність це результат професійного самовизначення індивіда, який усвідомлює професію як покликання, ототожнення себе зі своєю справою, який відчуває себе представником професійного співтовариства. Наявність професійної ідентичності передбачає, що особистість визначає себе у змісті та структурі практичної діяльності, ототожнюється з нею, приймає провідні професійні ролі, цінності, норми, що спонукають особистість до ефективної практичної діяльності та до постійного професійного самовдосконалення.

Дослідження особливостей професійної ідентичності рятувальників, які знаходяться на різних етапах професійного розвитку виявило наявність значущих відмінностей між показниками досліджуваних груп рятувальників за шкалами: «Мораторій» та «Сформована професійна ідентичність». Це вказує на те, що рятувальники з малим стажем роботи продовжують аналізувати

альтернативні варіанти власного подальшого професійного розвитку, але прагнуть визначитися як можна швидше, прийняти свідоме рішення про своє професійне майбутнє. Їх професійна ідентичність перебуває у кризі, у подальшому можливе або формування стійкої професійної ідентичності, або її глобальне порушення, наслідком якого стане пошук іншої професії. Досліджувані 2-ї групи мають значущо вищі показники за шкалою «Сформована професійна ідентичність», що вказує на усвідомлений вибір подальшого професійного розвитку, який вони вважають правильним. Криза професійної ідентичності для них у минулому, її наслідки конструктивно перероблені, сформована стійка система уявлень про себе, як професіонала, професійні цінності та переконання.

За рівнями сформованості компонентів професійної ідентичності виявлено, що рятувальники з більшим стажем роботи мають сформовану сукупність особистісно значущих цілей, цінностей і переконань, які забезпечують їм почуття спрямованості та осмисленості життя. У рятувальників з меншим стажем роботи виявлено схильність до заперечення своєї унікальності або, навпроти, її амбітного підкреслення з переходом у стереотипію, а також порушення механізмів ідентифікації і відокремлення в сторону гіпертрофованості.